

Duivelbanners in de noordelijke Friese Wouden, 1860-1930*

Willem de Blécourt

Bij het onderzoek naar toverij in Nederland hebben de negentiende en twintigste eeuw nog relatief weinig aandacht gekregen. Van de 21 speciale bijdragen aan *Nederland betoverd* bijvoorbeeld behandelt er slechts één uitsluitend de periode 1870-1920 en komt de toverij uit het recente verleden daarnaast maar in twee andere aan de orde¹. Het zwaartepunt van de belangstelling ligt in de zestiende en zeventiende eeuw². Ten einde deze scheve verhouding enigszins recht te trekken, beschrijf ik in dit artikel een facet van toverij uit de periode 1860-1930, en wel de fluctuaties in de populariteit van de specialisten in onttoeringen, de zogeheten duivelbanners³. Daarmee wordt ook op ten minste twee andere wetenschapsgebieden de kennis aangevuld. Dat betreft de sociale geschiedenis van de geneeskunde, welke in Nederland nog amper van de grond is gekomen en zich zeker nog niet heeft uitgestrekt tot officiële genezers⁴, en de ‘volksgeneeskunde’, waar men tot nu toe is blijven steken in recepten⁵.

De nadruk op duivelbanners houdt een erkenning in van hun cruciale rol in zowel het betichtingsverloop als het overleveringsproces inzake toverij. Op het eerste is al gewezen door Thomas, die daarmee gelijk zijn schuld aan de antropologie bekende:

“...it was the function of the cunning man to make the victim [van een betovering] face up to the suspicions he had already formed, to strengthen them by the addition of a magical *imprimatur*, and thus to create the circumstances necessary for converting a mere suspicion into a positive accusation. Yet the diviner’s role has been virtually ignored in most historical writing about witchcraft, and without some acquaintance with anthropological studies of African divination I doubt whether I should ever have thought about it”⁶.

In synchronisch opzicht kunnen duivelbanners beschouwd worden als katalysatoren in het sociale proces van toverijbetichtingen. Uitgebreide beschrijvingen van afzonderlijke gevallen, zoals die van de Meppelse Derk Hilberdink⁷, werpen ook enig licht op hun sleutelpositie in het overleveringsproces van toverij. Vragen van diachronische aard verschaffen evenwel een beter inzicht hierin, vooral wanneer zij betrekking hebben op een grotere geografische eenheid dan een plaats en op meer duivelbanners. Hoe vaak werden welke duivel-

banners geconsulteerd? Waarvandaan? In welke periode en door wie? Met andere woorden: waar, wanneer en bij wie waren welke duivelbanners populair? Deze vragen werk ik hieronder uit door vier aspecten van populariteit te onderscheiden: een kwantitatief, een topografisch, een chronologisch, en een sociaal-cultureel aspect. De eerste drie aspecten zijn voornamelijk beschrijvend en concentreren zich op de duivelbanners; bij het laatste staan de cliënten meer centraal en probeer ik antwoorden te vinden op de vraag waarom (bepaalde) duivelbanners populair waren.

Aangezien duivelbanners voornamelijk werden geraadpleegd voor (aan betovering toegeschreven) ziektes, zal er een samenhang bestaan tussen hun populariteit en die van andere genezers. Ik besteed dan ook eveneens aandacht aan een nauw aan duivelbanners verwante en soms in personeel opzicht overlappende groep, die der 'wonderdokters'. Deze groep, voor de benaming waarvan ik evenals bij de duivelbanners gebruik heb gemaakt van de lokale Nederlandstalige betiteling, is in negatieve zin te omschrijven als de officieuze genezers die geen betoveringen diagnostiseerden. Het is wenselijk dat de conclusies over beide groepen worden afgezet tegen een gelijksoortig verhaal over de officiële gezondheidszorg; in dit stadium van het onderzoek is dat echter om praktische redenen nog niet mogelijk.

De voorgestelde beschrijving is voorlopig alleen zinvol voor een beperkt gebied en een relatief korte tijdsspanne. Deze afbakeningen zijn vooral bepaald door de beschikbare bronnen, waarvan kranteberichten en door volkskundigen verzameld materiaal de belangrijkste zijn. Hoewel deze bronnen ook voor andere regio's aanwezig zijn, zijn ze tot nu toe het meest uitgebreid voor het noordelijke deel van de Friese Wouden, rond 1900 nog één van de gebieden in Nederland waar – voor zover nu bekend – relatief veel duivelbanners werkten. Journalisten in heel Nederland beijverden zich het in hun ogen 'achterlijke bijgeloof' te signaleren, maar hun berichten liggen grotendeels nog verborgen in de honderden meters ingebonden jaargangen van regionale kranten. Alleen voor Friesland zijn die enigszins ontsloten, en ook leverde het door nemen van de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (in het vervolg: *PD&AC*) een aantal berichten over Friese duivelbanners op⁸.

Volkskundigen hebben in Friesland eerder hun activiteiten ontplooid dan elders in Nederland en bovendien zijn de door A.A. (Dam) Jaarsma tussen 1950 en 1980 in de noordelijke Friese Wouden opgetekende 'volksverhaal' - teksten alleen al in kwantitatief opzicht uitzonderlijk in vergelijking met het door andere 'veldwerkers' verzamelde materiaal⁹. Het is evenwel niet in de eerste plaats hun afzonderlijke relatieve uniciteit die beide bronnen voor mijn doel geschikt maakt, maar juist de mogelijkheid ze te combineren. Dergelijk materiaal ontbreekt voor de periode vóór 1860¹⁰. De keuze voor 1930 als bovengrens heeft te maken met het feit dat daarna duivelbanners door de auteurs van de gebruikte bronnen niet of nauwelijks meer worden gesignaleerd. Waar-

schijnlijk is het terecht daaruit de conclusie te trekken dat de praktijken van duivelbanners dan ook grotendeels beëindigd zijn. Op de relatie tussen de geselecteerde regio en de generaliseerbaarheid van de bevindingen ga ik in can het slot van dit artikel. Voordat de verschillende populariteitsaspecten behandeld kunnen worden, verdient eerst het probleem van de identificatie van afzonderlijke duivelbanners aandacht.

Identificatie en families

Duivelbanners zijn in het overgrote deel van de over hen handelende tjksten slechts summier aangeduid; de plaatselijke bevolking noemde hen meestal enkel met voor- en bijnaam en in de kranteberichten is vaak volstaan met vermelding van de woonplaats. Het is dus van belang de officiële (achter)naam van een duivelbanner te weten te komen, zodat hij als concreet historisch persoon in zijn sociale en vooral chronologische context geplaatst kan worden. Daarbij doet zich onder andere het probleem van familierelaties voor.

De predikant Van Berkum schreef in zijn herinneringen over Wolsum en Westhem: “Ik heb nooit van eenen duivelbanner gehoord, of zijn vader en grootvader waren het ook geweest”¹¹. De meeste volksverhalen-verzamelaars hebben op een dergelijke aanwijzing te weinig en zeker niet systematisch acht geslagen, hoewel alleen al voor de identificatie van afzonderlijke duivelbanners inzicht in mogelijke onderlinge verwantschap een vereiste is¹². Het is vaak zeer lastig een familie van duivelbanners over verschillende generaties te traceren. Het nu volgende voorbeeld is het meest uitgebreide en ook al uitzonderlijk omdat in de bronnen in dit geval meestal wel de familienaam is vermeld.

Volgens Dykstra leefde in het dorp Wartena

“in ’t laatst der achttiende en ook nog in de eerste helft der negentiende eeuw eene welgestelde boerenfamilie, die, naar men geloofde, in het bezit was van eene geheime geneeskunst. Onderscheidene mannelijke leden dezer familie deden aan dat werk en moesten zich dan ook laten welgevallen dat zij door het volk duivelbanners werden genoemd, zij mochten op dezen naam gesteld zijn of niet”¹³.

Waarschijnlijk zal nooit precies achterhaald kunnen worden welke (voornamelijk mannelijke) leden van het doopsgezinde geslacht Wartena – want daar gaat het hier om (zie fig. 1) – allemaal onttoveringsadviezen gaven. De voorlopig vroegste duivelbanner is Ruurd Wybrens Wartena, van wie een onttoveringsformulier bewaard is gebleven¹⁴. Van zijn zonen Sjoerd, Wybren en Auke beoefende in ieder geval de eerste het ambacht van duivelbanner; Sjoerds zoon Sjoerd werd plattelandsheermeester¹⁵. Een neef (oomzegger) van Ruurd Wybrens, Wybren Sjoerds hield in 1838 en 1839 zitting in de

Leeuwardense herberg 'De os', waar hij adviezen en genesmiddelen tegen allerlei kwalen verschaft. Toen hij daarover door de rechterlijke macht werd aangesproken, verklaarde hij "dat hij in zijne familie recepten had, die een middel tot verdrijving der jicht bevatteden, en dat zulks een familiegeheim was"¹⁶. Kleinzonen van Ruurd Wybrens, Ruurd, Cornelis en Abe Wybrens en Herre Aukes Wartena, werden op hun beurt als duivelbanner geconsulteerd en waren eveneens in herbergen in Leeuwarden te raadplegen¹⁷. Over het duivelbannen van de nakomelingen van Cornelis Wybrens, zijn zoon Wybren, dochter Antje en kleinzoon Wieger, werden aan Jaarsma mededelingen gedaan¹⁸. De meeste leden van dit geslacht woonden tussen Leeuwarden en Grou; Abe Wybrens in Rijperkerk:

Met dit voorbeeld heb ik voornamelijk willen aantonen dat Van Berkums opmerking enige geldigheid bezit, niet dat deze ook telkens toepasbaar is. Wel zijn de identificatieproblemen die zich bij afzonderlijke duivelbanners kunnen voordoen er beter mee op te lossen. Jaarsma tekende onder meer mededelingen op over 'Hinse Beest', de in Zwartveen bij Opeinde (even ten noordwesten van Drachten) wonende duivelbanner Heinze Johannes de Boer. Exacte tijds aanduidingen zijn daarbij niet vermeld en aanwijzingen in die richting dienen in elk geval gecontroleerd te worden. Zo vertelde een in 1877 geboren informant in 1967 dat hij De Boer omstreeks 1910 nog voor een zieke koe raadpleegde:

"As de tsjerne bitsjoend wie, moasten se nei Hinse Jehannes ta, dy wenne op it Swartfean. Dat wie in Lompe keardel. Ik hie us in dikke kou, sa'n fyftich jier lyn. Dy wie siik en it bist waerd minder. Doe gong ik nei Hinse ta (...)"¹⁹.

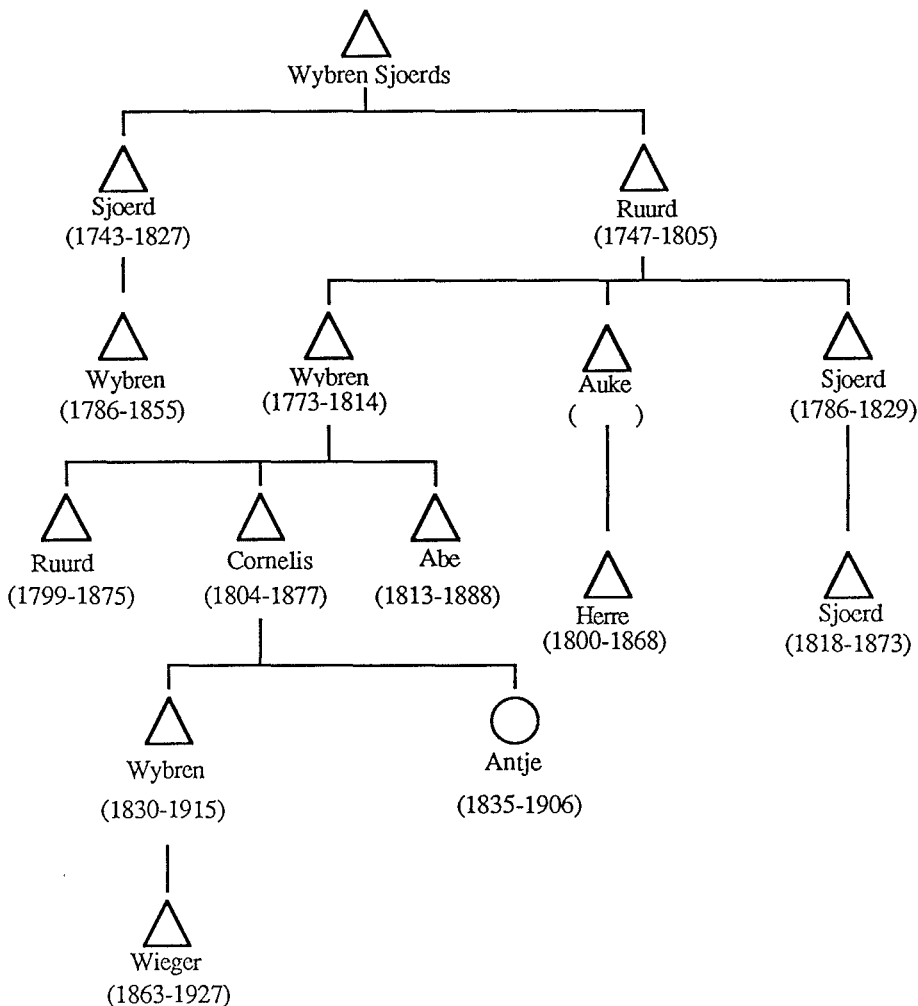
Heinze Johannes de Boer was echter al overleden in 1873²⁰. Toch kon een correspondent van de *PD&AC* in 1882 uit Haulerwijk nog schrijven:

"Dezer dagen paseerden [!] ons dorp twee personen uit Schoonoord, die van daar, in eens door, per voet de reis hadden ondernomen naar 't Zwartveen', om den wonderdocter – alias duivelbanner – te raadplegen over des eenen kind, dat 'besjoend' was. Naar men zegt hebben ze een goede reis gemaakt en keerden ze wel voldaan huiswaarts, met de noodige medicamenten tegen 'des boozen' ziekte in den zak. Het bijgeloof werkt hier krachtig genoeg om eene reis van wel 15 uren heen en terug te ondernemen. En dat in de laatste periode van de 19e eeuw!!"²¹.

De veronderstelling dat het in beide gevallen gaat om een zoon van Heinze de Boer wordt aannemelijk door een later krantebericht, waarin de naam van de duivelbanner te Zwartveen expliciet staat aangegeven: J[ohannes] de Boer²². Over deze zoon heeft Jaarsma helaas bijzonder weinig informatie verzameld. Slechts twee informanten noemden hem, waarvan één samen met zijn vader:

“Jehannis Hinses wie de soan fan Hinse Jehannes en wenne ek op it Swartfean. Hinse Jehannes wie duvelbänder, mar Jehannes Hinses wie mear fé- en wûnderdokter (...)”²³.

Fig. 1. Duivelbannende leden van de familie Wartena (de geboortejaren zijn bij benadering)

Een laatste voorbeeld laat het belang van kennis van familierelaties nog duidelijker zien. Diverse informanten van Jaarsma noemden de duivelbanner 'Jonge Jan', die op het Witveen (bij Oostermeer) woonachtig was. Een dochter van hem, Elisabeth, was gehuwd met een andere duivelbanner, Uilke van der Wal²⁴. Op grond hiervan kan 'Jonge Jan' worden geïdentificeerd als de van 1840 tot 1897 levende veehouder Jan Benedictus. Aandachtig doorlezen van Jaarsma's teksten levert evenwel teveel berichten op over een praktijk van 'Jonge Jan' in de twintigste eeuw om geheel gelukkig met deze identificatie te kunnen zijn. Er werd bijvoorbeeld verteld over een consult in de jaren dertig:

"Yn 'e tritiger jierren wienen myn wiif en ik oerdei faek om handel út. As de bern dan middeis út skoalle kamen, ieten se by skoanmem. Mar myn jonge mocht binei gjin iten. Hy wie lusteloas. Men koe ek net sizze dat er siik wie. Hy boarte net mei oare bern. Skoanmem sei: 'Dû mast us mei him nei Jonge Jan ta gean fan it Wytfean, hwant de jonge kin wol bi-tsoend wêze'. Jonge Jan wie duvelbander. Mar doe't ik op 't Wytfean kom wenne Jonge Jan dêr net mear. Hy wie nei de Ham forhuze. Doe ried ik dêr hinne (...)"²⁵.

Ook in dit geval kan een zoon dienen als oplossing van de puzzel, hetgeen bevestigd wordt door opmerkingen als: "Ûlle en Jonge Jan wazzen duvelbanners; die woonden ien 't Witveen" en door kranteberichten uit het begin van deze eeuw over een praktizerende duivelbanner te Witveen²⁶. Ook andere familieleden, waaronder aangetrouwden, oefenden de geneeskunst uit, aldus mededelingen uit 1969: "Alde Hinse Benedictus, dat wie Piter Claus syn skoanheit. Dy wie duvelbanner en wenne op it Wytfean", en uit 1968: "Myn heit syn suster hat de fyk hawn. Doe gongen se op in snein-to-moarn nei Jehannes Hinses op 't Wytfean. Letter wenne Wiger Postma dêr (...)"²⁷.

De laatste twee Benedictussen, Heinze en Johannes, worden behalve in de twee aangehaalde teksten niet verder (tenzij onherkenbaar) vermeld, maar hebben waarschijnlijk op hun beurt wel voor verwarring gezorgd met Heinze en Johannes de Boer op het Zwartveen²⁸.

Identificaties zijn tevens vaak afhankelijk van toevallige vondsten; het vinden van één achternaam kan dan voldoende zijn om een reeks van teksten te plaatsen.

Populariteit kwantitatief

In 1954 stelde de Volkskundecommissie aan haar correspondenten de volgende vraag: "Zijn U bepaalde personen bekend, die als duivelbanner of duivelbanster worden geraadpleegd? In welke gevallen gebeurde dat?" Voor Friesland kwamen er 124 vragenlijsten retour, waarvan 32 met een uitgebreider antwoord dan louter 'neen' (een groot aantal vergeleken met andere pro-

vincies). Het merendeel van de inzenders volstond met een ontkenning, of vulde helemaal niets in. Dat was voor zover het de historische situatie betrof meestal niet terecht, maar de formulering van de vraag in de tegenwoordige tijd nodigde waarschijnlijk mede tot deze respons uit. Bij de 32 bruikbare antwoorden worden bijzonder weinig namen genoemd. Wanneer dat wel zo is, verwijzen ze stuk voor stuk naar het verleden. Uit de noordelijke Friese Wouden werden 'Alde Wopke' uit Kuikhorne (bij Zwaagwesteinde), Hinke, de vrouw van Frans Hoekstra uit Rottevalle, en Kornelis Wytzes uit Suameer ieder één maal vermeld. De oogst was dus niet overweldigend, maar geeft – zoals nog zal blijken – desondanks een redelijk betrouwbare indicatie van ruimtelijke concentraties en populariteit van duivelbanners²⁹.

De resultaten van de enquête uit 1954 verschillen in feite nauwelijks van die uit 1934, waarop een vraag was gesteld naar het herkennen van heksen³⁰. Ook in de antwoorden uit de jaren dertig komen 'Wopke' en een duivelbanner uit Rottevalle voor, alsmede één uit Koudum. Zowel qua aantal als inhoud zijn de teksten van de tussen 1960 en 1975 aan de Volkskundecommissie opgestuurde volksverhalen beduidend uitgebreider. In die tijd tekenden in de noordelijke Friese Wouden de heren Jaarsma en Keuning 'motieven uit het volksgeloof'³¹ op. Alleen de teksten van de eerste lenen zich voor een kwantitatieve benadering. Tussen eind 1965 en begin 1980 zond Jaarsma circa 1240 verslagen in met daarin meer dan 16000 verhalen, afkomstig van naar schatting zo'n 500 informanten. Dat was meer dan wie dan ook ooit in Nederland bijeenbracht. Evenals die van de andere 'veldwerkers' zijn Jaarsma's 'sage'-teksten vrij kort, gemiddeld tien à vijftien regels. Het zijn antwoorden op in eerste instantie aan de hand van een verstrekte motievenlijst gestelde maar niet telkens opgeschreven vragen, waarbij gegevens over de vertellers zijn opgenomen³². Uit deze verzameling heb ik de teksten over duivelbanners gelicht: ruim 400 teksten, afkomstig van 282 informanten, waarin 434 maal duivelbanners zijn genoemd (sommige teksten bevatten twee of meer namen en één verteller vertelde soms over verschillende duivelbanners). Daarvan springen er acht duidelijk uit (zie tabel).

<i>naam</i>	<i>bijnaam</i>	<i>woonplaats</i>	<i>inf.</i>	<i>genoemd</i>
Wopke de Vries	Greate Wopke	Kuikhorne	133	145
?	Piter Poes	Suameerheide	43	51
Heinze de Boer	Hinse Beest	Zwartveen	20	36
Hinke de Vries	Frânse Hinke	Rottevalle	26	34
Jan Benedictus (jr. & sr.)	Jonge Jan	Witveen	27	29
Uilke van der Wal	—	Twijzelerheide	14	16
Minke de Vries	Wopke Minke	Kuikhorne	9	9

Op basis van deze tabel kunnen drie kwantitatieve populariteitscategorieën worden onderscheiden. ‘Greate Wopke’ (1821-1893) was ontegenzeggelijk de meest populaire duivelbanner binnen de noordelijke Friese Wouden. Hij begon zijn carrière als veedokter³³, maar in de Wouden herinnerde men zich hem voornamelijk vanwege de drankjes die hij voor betoverde mensen meegaf. Deze drankjes bevatten sterk spul. Zoals een informant vertelde:

“Myn wyfke komt út ’e Westerein. Har heit wie plysje. Dy syn snaors hat faem west by greate Wopke fan Kûkherne. Antsje hiet hja. It gebeurde dat as Wopke drankjes rémakke, dat alle fleskes út elkaor sprongen. Dan sei Wopke: ‘Antsje, dû mast de blinen ticht dwaen, hwant it wol sa net’. Antsje leaude echt oan tsjoenen”³⁴.

Ook sprongen de flesjes onderweg vaak, en steevast luidde het advies dan ook toch uitermate voorzichtig met die drankjes te zijn en ze niet aan het licht bloot te stellen.

“Wopke sei: ‘Dat guod wurdt hoe langer hoe hiter ûnderweis. Tink derom en biwarje it goed. Der sil dy wol ien tomjitte komme, hwant jimme bern is bitsjoend. De flesse woardde sa hyt, dat hy koe him op ’t lêst hast net langer daeije (...)’³⁵.

Die nadruk op het drankje en op de pogingen die de veroorzaker van een betovering onderweg in het werk zou stellen om het medicijn te vernietigen, is typerend voor deze duivelbanner. Zijn dochter Minke de Vries volgde hem na zijn overlijden in 1893 op maar had veel minder succes. Zij is met Van der Wal in de groep van niet zo erg bekende duivelbanners te plaatsen, terwijl de overige vier een middencategorie vormen. De teksten van Keuning, wiens onderzoeksgebied in het zuiden dat van Jaarsma overlapte³⁶, bevestigen deze indeling in hoofdlijnen. Bij hem komt Wopke de Vries 28 maal voor, Pieter ‘Poes’ zeven maal, en Hinke de Vries (1832-1908; geen directe familie van Wopke de Vries) twee maal. Daarnaast meldde hij drie maal een duivelbanner uit Wartena³⁷.

Een aantal duivelbanners is in Jaarsma’s verzameling maar enkele malen vermeld. De voor de hand liggende oorzaak daarvan kan hun geringe populariteit zijn geweest. Maar er zijn ook ten minste vier andere belangrijke factoren aan te wijzen: de hoeveelheid informanten per plaats, hun herinnering en overlappingsen met wonderdokters en met tovenaars. Er is een verband aanwijsbaar tussen de ruimtelijke intensiteit van Jaarsma’s onderzoek en de mate van informatie over de duivelbanners. Vooral de onttoveringsdeskundigen aan de randen van het onderzoeksgebied worden namelijk spaarzaam vermeld. Dat gaat aan de westkant zowel op voor de leden van de familie Wartena (zie boven) als voor de familie Sikma in Moleneind bij Roodkerk (op de grens van Dantumadeel en Tietjerksteradeel).

Evert Willems Sikma (1817-1897) werkte vooral met kruiden en was buiten zijn woonplaats actief; hij hield vaste zittingen te Dokkum en te Leeuwarden. Wegens duivelbannen werd hij op het matje geroepen bij de kerkeraad der plaatselijke Christelijk Afgescheiden gemeente, die tot de slotsom kwam dat het laster betrof³⁸. In de overlevering komt hij desondanks voor als duivelbanner, maar ook als wonderdokter³⁹. De duivelbanner Willem Everts uit Moleneind, die door drie van Jaarsma's informanten genoemd werd, is waarschijnlijk zijn zoon, maar of dit dezelfde is als de 'wûnderdokter' Sikma die in 1954 te Murmerwoude overleed, is onzeker⁴⁰.

Te Kollum, in het noord-oosten van het onderzoeksgebied, woonde de wonderdokter Andries 'Poedel', officieel Zijlstra geheten (1821-1911). Hij ontbreekt in Jaarsma's collectie, hoewel hij in ieder geval in 1886 geraadpleegd werd voor een beheksing in Borger (Dr.) en nog in 1909 een patiënt uit Winschoten (Gr.) hielp⁴¹. Geografisch marginaal zijn ook de duivelbanners Foppe Banning uit Buitenpost, Hendrik van der Molen uit Opeinde (Gr.) en een 'mantsje yn'e Koezumer' (Kuzemberbalk, Gr.), die elk maar één maal voorkomen⁴². Zo er twijfels kunnen bestaan over de mate waarin het kwantitatieve populariteitsaspect van deze groep duivelbanners duidelijk uit de verzameling is op te maken, dan zijn die wellicht minder bij degenen die zich meer in het centrum van het onderzoeksgebied ophielden (d.w.z. in de directe omgeving van Jaarsma's woonplaats Oostermeer). Wanneer er uit dit gebied duivelbanners maar door enkele informanten zijn genoemd, kan eigenlijk wel aangenomen worden dat zij ook nauwelijks als zodanig bekend stonden. Ofschoon het wel vreemd aandoet om bijvoorbeeld Teye Tol, ofwel het 'boerke to Eastemar' (Oostermeer), die leefde van 1822 tot 1897, niet meer dan twee maal als duivelbanner aan te treffen. Deze kruidenkundige en autodidact – hij leerde zichzelf Latijn, Grieks en Hebreeuws – werd veel geraadpleegd als wonderdokter⁴³. De geringe bekendheid geldt wellicht eerder personen als Alle Jager, de wonderdokter en duivelbanner van Bergumerheide, hoewel zijn zoon vertelde: "Sy kommen faek by ús heit om rie"⁴⁴. Of Filippus Roorda, de koster van de hervormde kerk te Bergumerheide (1850-1931), die ook wel eens onttoveringsadviezen gaf; of 'Gerrit ierappelder', de in Houtgehage woonachtige G. Kootstra; of de rond 1870 opererende 'lytse Minse', de verder onbekende duivelbanner van Drogeham⁴⁵. Bij deze groep kunnen wel chronologische factoren een sterkere rol spelen; het kan ook duivelbanners betreffen die gestorven zijn rond 1875 en dus geen deel uitmaakten van de persoonlijke herinnering van de informanten, waarvan de oudste in die tijd geboren werd. Het meest treffende voorbeeld is wel de Veenwoudster duivelbanner Sierd Harmens Schaafsma, bijgenaamd 'Sierd Kûper' (1807-1874), die maar bij drie of hooguit vier informanten bekend was, en dan nog voornamelijk als hoofdfiguur in een spookverhaal (zie verder hierna)⁴⁶. Maar in andere gevallen kan het om bekende wonderdokters gaan die wel eens duivel-

banden, zoals Kornelis Wytzes van der Wal en Joost Wiersma (zie hierna). Of om een tovenaer zoals 'Minse Griper' (Minze Jelmers Slotegraaf, 1821-1903), die men zich beter herinnerde als iemand die vreemde kunststukjes uithaalde dan als onttoveringsdeskundige, hoewel hij wel als 'duivelbander' werd aangeduid⁴⁷. Welke van deze vier factoren, hetzij afzonderlijk hetzij in combinatie, de doorslag heeft gegeven bij het uiteindelijke resultaat van Jaarsma's onderzoek, is waarschijnlijk nooit geheel vast te stellen.

Populariteit topografisch

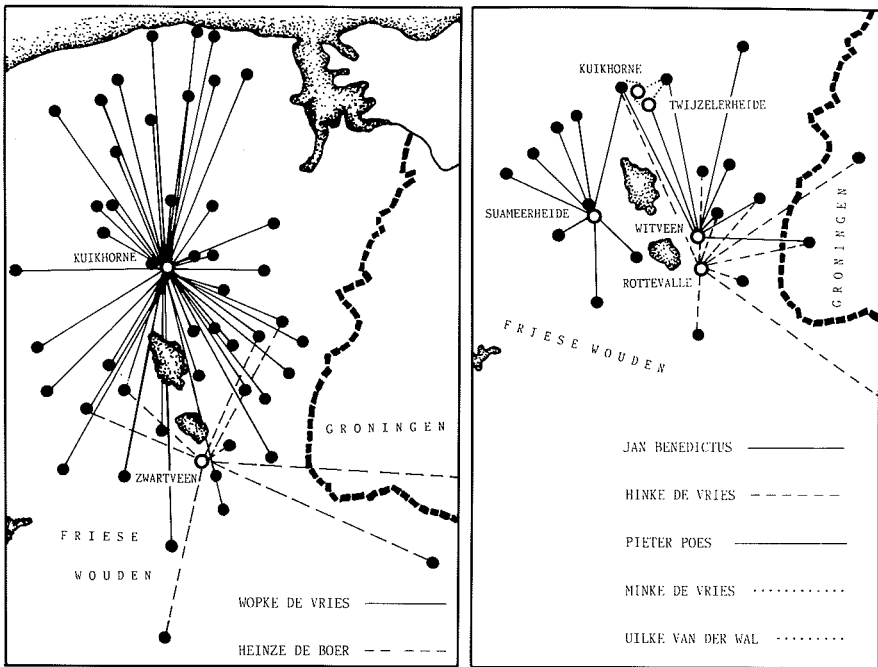
Volgens Poortinga woonden in de negentiende eeuw de meeste duivelbanners in het oosten van Friesland⁴⁸. Als men in Het Bildt of Oostdongeradeel de hulp van een onttoveringsspecialist nodig had, toog men naar de Wouden⁴⁹. Mijn materiaal sluit voor de tweede helft van de negentiende eeuw bij deze waarnemingen aan, maar heeft dan ook voornamelijk op het oosten van Friesland betrekking. Onderzoek voor andere Friese regio's is dus gewenst, te meer daar er aanwijzingen zijn dat westelijk Friesland in de eerste helft van de negentiende eeuw (en eerder) wel een aantal populaire duivelbanners kende⁵⁰. De gegevens over de ruimtelijke spreiding van de bekendheid van duivelbanners uit de volksverhalen beperken zich tot de verschillende onderzoeksgebieden van de verzamelaars. Uit de teksten van Jaarsma is alleen de populariteit van de verschillende duivelbanners in de noordelijke Wouden af te leiden. Ondanks deze restrictie bieden die teksten wel de mogelijkheid om op regionaal niveau de afzonderlijke invloedssferen vast te stellen (zie kaartjes).

Het blijkt dan dat Uilke van der Wal en Minke de Vries slechts lokaal bekend stonden. Zij werden alleen geraadpleegd vanuit Twijzelerheide, Kuikhorne of Zwaagwesteinde. Het operatiegebied van 'Piter Poes' – hij bezocht zijn patiënten met een hondekar⁵¹ – laat zich door het Bergumer Meer en De Leyen duidelijk scheiden van dat van de Benedictussen en Hinke de Vries. Vanuit de respectieve woonplaatsen Witveen en Rottevalle gezien was de familie Benedictus iets meer in noordelijke en 'Franse Hinke' iets meer in zuidelijke richting bekend; zij werd bovendien ook vanuit Groningen en Drenthe geconsulteerd.

'Greate Wopke' (de Vries) genoot in het hele onderzoeksgebied van Jaarsma bekendheid. In tegenstelling tot de anderen trok hij ook patiënten ten noorden van zijn woonplaats Kuikhorne aan, uit Oost- en Westdongeradeel. Dit wordt wederom gesteund door de notities van Keuning, die wat meer dan Jaarsma onderzoek deed in het uiterste noord-oosten van Friesland. Wopke de Vries was tevens in Groningen en Drenthe bekend, buiten de door Jaarsma en Keuning bestreken gebieden, en er was zelfs een 'Wopke-trein' die iedere donderdag de patiënten aan- en afvoerde⁵². Deze bekendheid had hij evenwel

meer te danken aan zijn hoedanigheid als wonderdokter dan aan zijn onttoeren. Zo werd er bij zijn overlijden uit Kuikhorne bericht:

“De vorige week overleed alhier een man, die zich kenmerkte door eenvoudigheid en nederigheid en daarbij zijne degelijke praktische kennis paarde aan een warm hart, wanneer zieken hem kwamen raadplegen over hun toestand. Want Wopke de Vries – zoo heette hij – oorspronkelijk veearts, had in zijne jeugd onder leiding van wijlen dr. Feenstra alhier, maar tevens door zelfoefening zich een schat van bruikbare kennis, ook van ’t menselijk lichaam, weten te verwerven, die hij door ’t geven van advies zoo gaarne aanwendde tot verzachting van ’t leed zijns evenmensch. Hij was geen kwakzalver, geen wonderdokter, neen, ’t was hem geenszins te doen om geld of eer. Hij bereikte den ouderdom van 72 jaren en heeft zich als menschvriend een bekenden naam verworven bij menschen van verschillenden rang en stand in de Noordelijke provinciën, ja zelfs tot over de grenzen. Zijn dood zal door velen met leedwezen worden vernomen”⁵³.

Uit de opvallend weinige kranteberichten over hem is verder op welzijks iets op te maken, wel figureert hij in diverse door volkskundigen gepubliceerde verhalen⁵⁴.

In het geval van Heinze de Boer (1802-1873) geven de gevonden kranteberichten meer uitsluitsel. Door Jaarsma werden geen sporen van hem aangetroffen ten noorden van de lijn Leeuwarden-Groningen, wel in Opsterland en Ooststellingwerf, vanwaaruit Wopke de Vries minder geraadpleegd werd. De Boer was echter ook bekend in Dokkum, Appelscha, zelfs Drenthe en westelijk Groningen⁵⁵. Zijn roem werd op gelijke hoogte gesteld met die van één van Nederlands meest bekende duivelbanners, Sjoerd Brouwer uit de Knijpe.

“In de nabijheid zijner woonstede is hij als doctor niet gezien, veel minder in trek, tenzij bij enkele ligtgeloovigen, maar uit verre streken wordt hij bezocht. Uit onze environs wordt hij geraadpleegd door personen, die nog al wat willen beteekenen en die zijne heksenkuren in stilte voorstaan en bewonderen”,

schreef een lezer in mei 1861 aan de *Groninger courant*⁵⁶. De bijna een eeuw later over hem opgetekende teksten gaan onder meer over zijn drankzucht en ruw gedrag, alsmede over grappen met urine die hem ter diagnostisering werd gebracht:

“Ek kom der us ien by Hinse, dy sei: ‘Ik ha hjir wetter by my foar ien dy’t net goed is. Kinne jo my hwat meijaen foar him?’ Hy woe Hinse Jehannes to fiter ha, hwant hy hie wetter fan ’t hynder meinom. Mar hy krige Hinse Jehannes der net tusken. Hinse Jehannes joech him goud oer en sei: ‘Jow dit mar oan’e pasjint’. Doe ’t dyselde ’t thús útpakte, wienen it hjouwer en beanen”⁵⁷.

Dat Jaarsma zoveel minder over Heinze de Boer wist op te tekenen dan over Wopke de Vries – en dan nog zestien teksten bij twee vertellers – heeft waarschijnlijk te maken met het feit dat de eerste twintig jaar eerder overleed dan de laatste. Naast de verschillen in inhoud der volksverhalen is dat een duidelijke aanwijzing dat de kwantitatieve gegevens van beide duivelbanners niet met elkaar vergeleken kunnen worden zonder dat er eerst een chronologie is aangegeven.

Populariteit chronologisch

De informatie in Jaarsma’s notities is ook in chronologisch opzicht beperkt. Wanneer het bezoeken van duivelbanners na 1900 afnam, zou dat wellicht te merken kunnen zijn aan het feit dat oudere informanten er meer over wisten te vertellen dan jongere. Een dergelijke relatie is evenwel niet te leggen; verhou-

dingsgewijs leverden de oudere informanten evenveel teksten als de jongere. Over een algehele daling in de populariteit van duivelbanners zal een nog jongere groep ondervraagd dienen te worden, te weten mensen die na 1910 zijn geboren⁵⁸.

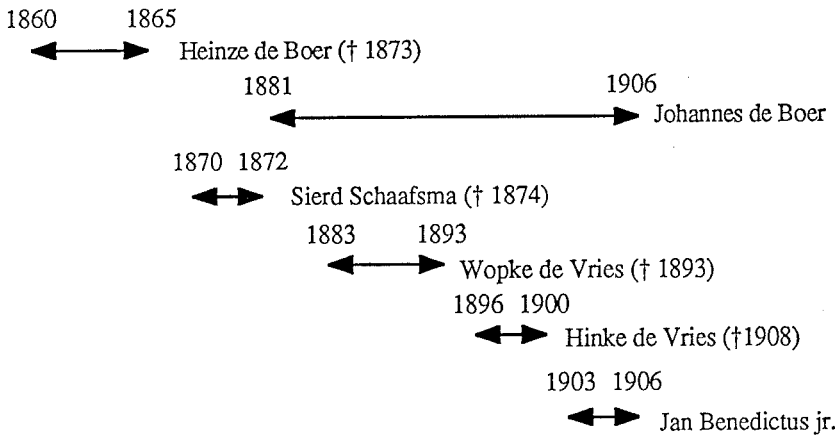
In afzonderlijke gevallen is de precieze datering van de gebeurtenissen waar in de volksverhalen aan gerefereerd wordt nauwelijks te geven. Meer houvast bieden de overlijdensdata van de duivelbanners. Bij de vijf duivelbanners waarover Jaarsma het meest optekende liggen die, op één uitzondering (Heinze de Boer) na, alle rond de eeuwwisseling. Wopke de Vries overleed in 1893, Jan Benedictus sr. in 1897, Hinke de Vries in 1908; 'Piter Poes' zou zich volgens de overlevering aan het einde van de negentiende eeuw verhangen hebben. Meer dan de helft van de informanten moet deze duivelbanners zelfs tijdens hun leven gekend hebben. Zo zij hun kennis van horen zeggen hadden, moeten de verhalen hun zijn verteld door mensen die het zelf hadden meegemaakt. Een lange traditie, die vaak aan volksverhalen wordt toegeschreven, is hier beslist afwezig. Het is eerder zo, dat opeenvolgende herinneringen elkaar verdringen; dat de verhalen over de volgende generatie duivelbanners die over de vorige vervangen, met dien verstande dat de meer anecdotisch getinte, sterke verhalen over duivelbanners een langer leven beschoren lijkt te zijn dan de meer feitelijke mededelingen. Dat komt met name naar voren wanneer de informatie uit de kranten wordt afgezet tegen die uit de notities der volkskundigen.

In de kranteberichten staat, zoals gesteld, meestal de woonplaats van een duivelbanner, niet de naam. Enkele malen is geen woonplaats vermeld en blijft het onduidelijk welke duivelbanner precies is bedoeld⁵⁹. Ook komt er een enkele maal een verwijzing voor naar een niet uit andere bronnen bekende (en derhalve niet identificeerbare) duivelbanner⁶⁰. Maar de meesten zijn op een of andere manier herkenbaar en laten zich derhalve door de tijd volgen (zie fig. 2).

De duivelbanner te Zwartveen (Heinze de Boer) komt het eerst naar voren in een bericht uit 1860, waarin staat te lezen dat een boer uit Peize (Dr.) advies kreeg hem te bezoeken voor een behekst varken. Het volgende jaar bleek hij ook in de provincie Groningen bekend:

“Hier wordt hij geraadpleegd over een kind, dat aan zenuwziekte lijdt, waarover men nog nimmer een bekwaam medicus raadpleegde, omdat men schouderophalend zegt: 't is buitengewoon, wij moeten maar iemand met het mutsje naar *Heinze* zenden; die man is knap en als ons kindje dan sterft, dan kunnen ze ons nooit verwijten dat wij niet alles er aan gedaan hebben wat wij konden. Zoo gaat het hedendaags nog hier tot schande der menschheid, trots alle beschaving en allen vooruitgang in deze eeuw, trots alle mogelijke middelen, die tot bevordering van kennis en wetenschap worden aangewend om domheid en bijgeloof te doen ophouden”⁶¹.

Fig. 2. Periodisering populariteit

In 1863 reisde een man uit Appelscha naar Zwartveen en in 1865 zond een te Leek liggende schipper iemand daarheen, in beide gevallen om onttoveringsadvies. Zelfs vlak voor zijn dood moet De Boer nog geraadpleegd zijn vanuit Schoonoord (Dr.)⁶². Deze reeks zet zich voort met de berichten over zijn zoon en opvolger, Johannes de Boer, doorgaans ook alleen aangeduid als de duivelbanner te Zwartveen. De patiënten kwamen in 1881 en 1893 uit Smilde (Dr.), in 1882 uit Schoonoord (Dr.), in 1884 uit W. in Hunsingo (Gr.), en in 1889 uit Appelscha⁶³. In 1906 bleek hij vertrokken, aldus het volgende bericht:

“Te *Kooten* woonden een paar oude luidjes. De vrouw werd ziekelijk en kwam te overlijden. Niets ongewoons dus. Doch een zoon der oudjes haalde uit een kussen waarop moeder ontslapen was twee kransen. Er was dus een tjoenster in huis geweest. Moeder was de dupe van tjoenen. Wie kwam toch bij vader in huis, werd er overlegd. Wel, niemand anders als de winkelier, een jong man van nog geen 30 jaren. Deze was dus de man en in verschillende huizen hoor je nu de gesprekken over de tjoenderij van den jongeman, die een oude vrouw behekste. Doch schoonzoon wilde het beter weten en toog naar Zwartveen, alwaar een duivelbanner moest wonen. Doch helaas, deze was niet meer te vinden en de schuld blijft op den jongen winkelier, die daardoor zelfs klanten in zijn winkel heeft moeten verliezen. Treurige toestanden voorzeker”⁶⁴.

Uit de kranten laten zich duidelijk de chronologische concentraties in de roem van afzonderlijke duivelbanners aflezen. Deze liggen voor iedere duivelbanner op een andere plaats op de tijdsas. Schaafsma werd bijvoorbeeld pas populair

toen de roem van Heinze de Boer al op z'n retour was. In 1870 heette het dat de duivelbanner te Veenwouden "het nog altijd druk" had en een half jaar later: "Zijn werk bepaalt zich niet bij Oud-Friesland alleen, maar zijn kreits spreidt zich uit tot de provinciën Groningen en Drenthe". De uitbreiding van de invloedssfeer blijkt onder andere uit een uitvoerig bericht over de wederwaardigheden van een boerenarbeider uit Middelstum (Gr.), die in 1872 een bezoek bij Schaafsma aflegde. Ook in zijn eigen omgeving vond de duivelbanner weerklank⁶⁵. Een correspondent kon na de beschrijving van een betoveringsgeval te Krommehorne (Dantumadeel) in 1877 zelfs niet nalaten op te merken: "Och leefde Sierd Kuper, de duivelbander, noch (...)"⁶⁶. Friese folkloristen van rond de eeuwwisseling verhaalden al dan niet uitvoerig van zijn hulp bij betoveringen⁶⁷. En de arts Greidanus besteedde in zijn herinneringen zelfs enige pagina's aan de manier waarop 'Sierd-Kuiper' zijn patiënten de indruk gaf alwetend te zijn. De duivelbanner leed toen aan maagkanker, waar de arts hem slechts enige verlichting in kon brengen⁶⁸. In later opgetekende volksverhalen leefde Schaafsma enkel voort als spookverdrijver⁶⁹.

De informanten van Jaarsma en Keuning wisten meer te vertellen over de duivelbanners die pas na 1880 in de kranten verschenen: Wopke de Vries in 1883 en 1886⁷⁰, Hinke de Vries in 1896 en 1900⁷¹, Jan Benedictus jr. in 1903 en 1906⁷². Hier laat zich weer hetzelfde patroon zien. Duivelbanners in dezelfde regio bereikten het toppunt van hun roem niet gelijktijdig maar na elkaar en er zou zelfs gesteld kunnen worden dat ze profiteerden van elkaars dood. Vanaf 1900 is er nog een andere factor aan te wijzen die bij de openvolging in populariteit een rol speelt, de toenemende belangstelling voor wonderdokers.

De populariteit van wonderdokers

Op de motievenlijst die de veldwerkers van het volkskundebureau meekregen waren wel 'duivelbanners' opgenomen maar geen 'wonderdokers'; het motief dat nog het dichtst bij het laatste komt, is het 'overbrengen van ziekten op een boom e.d.'⁷³. Dit verklaart wellicht waarom Jaarsma en Keuning bij hun informanten veel minder naar verhalen over wonderdokers dan over duivelbanners vroegen. Het is dan ook zinloos de kwantitatieve gegevens over de wonderdokers direct te vergelijken met die over de duivelbanners; de vertekeningen zijn daarvoor te groot. Dat is eveneens te zien aan het grootste aantal teksten (21) dat Jaarsma over één wonderdokter optekende, namelijk over Pieter Schaper uit Houtgehage, die als specialiteit had dat hij koorts op een boom kon binden.

Voor een kwantitatieve vergelijking tussen de populariteit van duivelbanners en wonderdokers biedt de 'List fan wonderdokers en/of Dúvelbanners ensfh.', die Jaarsma omstreeks 1960 naar het volkskundebureau stuurde (hier-

voor al aangeduid als ‘typescript Jaarsma’), een iets beter aanknopingspunt. Deze lijst is geordend per gemeente en vermeldt van iedere plaats in een gemeente de genezers die daar werden geconsulteerd (er staat niet bij door wie). Ook op dit overzicht komt Wopke de Vries het vaakst voor (22 maal), maar hij wordt op de voet gevolgd door de wonderdokters Kornelis Wytzes van der Wal (achttien maal) en Joost Wiersma (negentien maal). Over de twee laatsten bevinden zich in Jaarsma’s collectie volksverhalen mededelingen van respectievelijk twaalf en veertien informanten (een tiende van het aantal informanten over Wopke de Vries). Wanneer men de populariteit van alle drie ongeveer even hoog inschat, geeft dit enigszins de verhouding aan tussen Jaarsma’s aandacht voor duivelbanners en die voor wonderdokters.

Aanwijzingen voor de ongeveer gelijke populariteit van De Vries en Van der Wal worden niet alleen door Jaarsma’s lijst gegeven, maar ook door eigenijdse berichten. Het *Familieblad* meldde bijvoorbeeld in 1901:

“Zoo woonde er tot voor eenige jaren te *Kuikhorne* ‘grootte Wopke’ een man, tot wien vele lijdende in en buiten de provincie heenstreamden. Na zijn dood is de affaire door zijne dochter voortgezet doch met minder succes. In Suameer woont tegenwoordig een wonderdokter, bij de dorpeelingen bekend als CORNELIS WYTSES. Vele van verre en nabij komen zijn raad inwinnen. Verder heeft men daar nog verschillende dii minores op dit gebied die, wanneer zij eene academische opleiding hadden genoten, specialiteiten zouden genoemd worden. Hun hulp wordt ingeroepen bij kiespijn, hekserij, kinderziekten enz.”⁷⁴.

Ook andere auteurs lieten zich in gelijke zin uit⁷⁵. En Jaarsma zelf stelde reeds Van der Wal en Wiersma op gelijke hoogte:

“(…) der binne twa, dy’t tige heech oanskreaun stiene by it folk, to witten Knjillis Wytzes en Joast Wiersma. Knjillies Wytzes hie sa’n oanrin dat der in aparte tram fan Feanwâlden nei Sumar ried, de saneamde Knjillis Wytzes-tram. (...) Mei Joast Wiersma wie ’t net oars. Ds. Prins fan Eastermar spriek mei djippe earbied oer *professor* Wiersma en op in kear, doe’t de wûnderdokter immen genêzen hie, dy’t troch de dokters al trochskreaun wie, sei er ‘Joost kan wonderen verrichten’”⁷⁶.

In de teksten van Keuning komen Van der Wal en Wiersma ongeveer even vaak voor (respectievelijk vijf en zes maal). De wonderdokter Jan Monsma uit Rinsumageest werd echter ook door vijf van Keunings informanten genoemd (tegenover slechts drie bij Jaarsma). In dit geval speelt mogelijk een tweede soort vertekening (mede) een rol. Monsma woonde aan de rand van Jaarsma’s onderzoeksgebied, maar kon het in populariteit tegen Van der Wal en Wiersma opnemen. Ook deze drie genezers, alle drie ‘t boerke’ genoemd, kenden het toppunt van hun populariteit na elkaar.

Kornelis Wytzes van der Wal (1836-1905) was tussen 1900 en 1904 het onderwerp van ettelijke kranteberichten. Een kleine bloemlezing daaruit laat de toeloop goed zien. “Ook hem mankeert het niet aan klanten,” werd in 1900 geschreven. “Kornelis Wytzes krijgt zijn patiënten tot uit verre, verre streken. Maandags en Zaterdags vooral loopt het erg druk” (1902). “Een bezoek van 50 patienten op eenen dag behoort niet tot de zeldzaamheden. Op den tweeden Pinksterdag [1903] moeten er niet minder dan 200 geweest zijn”. Er werden dan ook extra trams ingezet, want “de meeste zijner patienten toch komen van elders”. “De toevloed (...) was zoo groot, dat het niets ongewoons was, als men 6 of 7 uren moest wachten, eer men geholpen werd”⁷⁷. Dat in 1903, op het toppunt van zijn roem, het grootste deel van de bezoekers van buiten de Wouden kwam, houdt niet in dat hij weinig regionale klandizie trok. “Us heit reizge froeger altyd mei de wetters van sike minsken nei Knjillis Wytzes ta,” vertelde een informante uit Augustinusga aan Jaarsma⁷⁸ en op de lijst staat zijn naam onder plaatsen uit Dantumadeel, Kollumerland, Achtkarspelen, Tietjerksteradeel, Smallingerland en Opsterland. Een enkele keer gaf hij ook raad bij betoveringen⁷⁹.

Aanvankelijk was Joost Wiersma uit Eestrum (1844-1927) vooral bekend als veedokter. Hij reisde de hele noordelijke Wouden door en werd langzamerhand ook steeds meer om advies gevraagd bij kwalen van mensen. Op het laatst kwamen die ook zelf naar hem toe, of stuurden ze ‘waterdragers’ met hun urine.

“’s Morgens, als tegen negen uur zijn spreekuur begon, was het soms al een drukte van belang in Eestrum. Met de trein tot Buitenpost en vandaar met een wagen, maar ook uit allerlei andere streken kwam men om raad en hulp voor zieken”⁸⁰.

Evenals Van der Wal gaf Wiersma ook wel eens onttoveringsadviezen⁸¹, maar in tegenstelling tot zijn vader Jacob Wiersma – over wie Jaarsma’s informanten er het zwijgen toe deden – stond hij niet als duivelbanner maar als wonderdokter bekend. Nog sterker komt dat naar voren bij Jan Monsma (1868-1939) uit Rinsumageest, van wie slechts één onttovering is geboekstaafd⁸². De toeloop naar deze wonderdokter begon in het midden van de jaren twintig te groeien – ook voor hem werd het openbaar vervoer aangepast – en kende omstreeks 1930 zijn piek. “– Dêr, in dat hûs oan dy kant, moatte jimme wêze,” zo begint een verslag van een bezoek aan hem.

“De aanwijzing van het pittig Friesche famke was eigenlijk overbodig, want toen wij aan den onafzienbaren ‘diek’ nabij Rinsumageest, eenige uren achter Leeuwarden, een boerenhuis met een houten keet ontdekten, waar de auto’s met verschillende provincie-letters stonden geparkeerd en waar fietsers af en aan reden, toen begrepen we wel, dat we waren gekomen aan het nederige huiske van ‘t Boerke’, dat zoo langzamerhand een

bedevaartplaats is geworden van lijdend Noord-Nederland; dat den roep tot ver over de grenzen van het Friesche land heeft verworven te zijn de plek, waar de hopeloos zieken van lichaam hun laatste plecht-anker van het levensbehoud in de woelige zee kunnen werpen”⁸³.

In die tijd werd Monsma ook verschillende malen wegens het onbevoegd uitoefenen der geneeskunde voor het gerecht gedaagd⁸⁴.

Of er na de jaren dertig in de Friese Wouden wonderdokters zijn geweest die erg veel cliënten trokken, onttrekt zich aan mijn waarneming. Jaarsma en Keuning signaleerden er nog wel enkele, maar de meesten van hen lijken slechts in een klein gebied rond hun woonplaats bekend te zijn geweest. Mededelingen over de ‘homeopatische middeltjes’ voorschrijvende Pieter Claus (1859-1930) komen enkel uit zijn woonplaats Boelenslaan⁸⁵. Die over Pieter Schaper (1871-1951), die een els achter zijn huis had staan waarop hij de koorts van patiënten overbracht, voornamelijk uit Boelenslaan en Drachtstercompagnie en die over de magnetiseur Oene Kempenaar (‘Oene Krop’) uit de directe omgeving van Zwagerbos⁸⁶. De paar teksten (drie van zowel Jaarsma als Keuning) over de te Zandbulten wonende wonderdokter Fedde de Vries, ‘lytse Fedde’ genaamd (1902-1968), vertonen geen duidelijk concentratiepunt. Hij is waarschijnlijk in de hele regio bekend geweest en werd zelfs beschouwd als opvolger van Wiersma⁸⁷.

De berichten over de vóór 1900 opererende wonderdokters zijn tamelijk schaars; de meeste waren vermoedelijk ook duivelbanner. Er moeten twee wonderdokters in Oostermeer gewoond hebben die redelijk bekend waren. “Dêr reisgen de ljue hinne fen fier en hien,” meldde Dykstra⁸⁸. Te Surhuisterveensterheide zetelde de veehouder Hendrik Hanzes Nieuwenhuis (1812-1889) die tegen 1880 faam als wonderdokter genoot. Volgens zijn zeggen had hij “op een middag [ca. 1875] in slaap zijnde een verschijning van den Heer gehad, waaarbij Deze hem de kracht overdroeg om zieken die tot hem kwamen te genezen”. Maar hij moest het wel “in het verborgen” doen⁸⁹. De ‘dokteresse van Eestrum’, Maria Brinkman (1814-1876), hield zich van jongsaf aan al met genezen bezig – haar vader was heelmeeester in het Drentse Kolderveen. Zij vestigde zich in 1850 in de Wouden en kwam ettelijke malen met het gerecht in botsing⁹⁰. Verder zijn er aanwijzingen over genezers in Roodkerk (Hendrik Velstra, ofwel ‘Hendrik Hokje’), Veenwoudsterwal (Jan Smid) en Harkema-Opeinde (‘Tjerke Iebeltsje’, Rudolf Johannes Folkertsma en zijn zoon Johannes), over wie verder onderzoek wellicht iets meer uitsluitsel zal geven⁹¹.

Populariteit sociaal-cultureel

Met behulp van de beschikbare bronnen konden de kwantitatieve, topografische en chronologische populariteitsaspecten redelijk in beeld worden ge-

bracht. Over de sociaal-culturele aspecten zijn de kranteberichten en volksverhalen veel minder informatief; ze leveren nauwelijks inzicht op in de redenen van de populariteit van duivelbanners. Op deze plaats kan ik dan ook alleen maar enkele mogelijke factoren aangeven.

De keuze voor het raadplegen van een duivelbanner hing samen met het al dan niet erkennen van de mogelijkheid van een betovering. Dit is slechts in algemene zin te beschrijven. Zo meende Spahr van der Hoek dat in de Friese Wouden de 'brandpunten' van het 'bijgeloof' zich bevonden "in echte heidedorpen en in andere dorpen, die in een of ander opzicht nogal van echte boerendorpen afweken". Wanneer deze plaatsen worden afgezet tegen de woonplaatsen van de duivelbanners en de plaatsen waar de meeste patiënten vandaan kwamen, blijkt er maar een gedeeltelijke overeenkomst te zijn. Spahr van der Hoeks verklaring kan dan ook geen algemene geldigheid bezitten:

"(...) daar was de bescherming tegen het geweld van de natuur geringer en de directe dreiging van honger, ziekte en dood groter. Waar hier kerk en dominee ontbraken, was het geen wonder, dat men liever zijn toevlucht nam tot wijdvermaarde duivelbanners, wonderdokters en dergelijke occulte piskijkers, die in staat werden geacht om althans het door weerwolven en heksen beoogde of aangebrachte leed tegen te gaan of teniet te doen"⁹².

In een latere studie attendeerde hij op de geïsoleerde ligging van de heidedorpen, waar kranten nauwelijks gelezen werden en de invloed van de bestrijders van het 'bijgeloof' nauwelijks doordrong⁹³. Het is mogelijk dat materiële omstandigheden van invloed waren, maar of die een doorslaggevende factor vormden is nog maar de vraag. De afstanden die werden afgelegd voor de raadpleging van genezers laten zich niet zo goed rijmen met ideeën over isolement. 'Bijgeloof' wordt ook in minder van de natuur afhankelijke samenlevingen gesignaleerd. Bovendien staat dit argument op enigszins gespannen voet met een andere, eveneens door Spahr van der Hoek onderkende factor, de orthodoxe geloofsrichtingen. "De op 'en dūr mear hearskjende rjochtsinnige rjochtingen dienen net it measte tsjin byleauwe," concludeerde hij in de zojuist aangehaalde studie⁹⁴. Ook Poortinga merkte een merkwaardige vermenigving op van de 'rechtzinnige' en de 'bijgelovige voorstellingswereld', maar voelde zich meer geroepen die combinatie te relativeren dan te beschrijven⁹⁵. Orthodoxe christenen werden stellig aangevallen op hun ambivalente houding ten opzichte van toverij⁹⁶. In tegenstelling tot die van de 'verlichte' bijgeloofbestrijders (aan wie de kranteberichten te danken zijn⁹⁷) was hun afwijzing niet gebaseerd op een ontkenning maar op een erkenning van toverij en ze hielden er dan ook langer aan vast.

Was eenmaal de keuze voor het raadplegen van een duivelbanner gemaakt, dan deed zich vervolgens de vraag voor welke duivelbanner het beste kon

worden bezocht. Geen enkele tekst verschaft hier direct duidelijkheid over. In Jaarsma's collectie bevinden zich slechts dertien teksten waarin de zes meest bekende duivelbanners in een of andere combinatie van twee voorkomen. Daarbij is Wopke de Vries bijna steeds één van de twee genoemden. In acht teksten is er nauwelijks sprake van een keuze en betreft het alleen mededelingen als: "Dan gongen se mei 't mûtske fan it bern nei de duivelbander ta. Dat wie nei 't Wytfean, nei Jonge Jan of nei Kûkherne nei greate Wopke". Of: "As in bern bitsjoend wie reizgen de âlden nei Rottefalle, nei Frânse Hinke, of nei 't Wytfean, nei Jonge Jan ta"⁹⁸. Slechts vijf keer zijn er lichte voorkeuren bespeurbaar. Een duivelbanner kon niet geconsulteerd worden omdat hij dichtbij woonde, maar een ander werd juist daarom uitgekozen. Speciaal ten gunste van Pieter 'Poes' was het argument dat hij zelf langs kwam met zijn hondekar; anderen gingen toch liever naar de iets verder weg wonende Wopke de Vries. In een ander geval werd enkel de tijdsvolgorde aangegeven. Specifieke keuzes blijken dus niet generaliseerbaar en de argumentatie die de ene informant opgaf is soms het tegendeel van die van de andere. Eventuele specialisaties van afzonderlijke duivelbanners speelden misschien soms een rol. Hinke de Vries uit Rottevalle had bijvoorbeeld de naam vooral kleine kinderen te kunnen genezen.

"Ze behoeft de kinderen niet eens te zien; enkel is de mededeeling der ziekteverschijnselen voor deze esculaap genoeg, om geneesmiddelen af te geven die de patiënt 'vast' genezen. Ook oudere patiënten zijn welkom, doch deze moeten vrij wat meer betalen voor het herstel dan de jongeren"⁹⁹.

Bij de meeste (mannelijke) duivelbanners is een specialisatie echter nauwelijks aan te wijzen; hooguit kan er van enkelen worden gesteld dat ze begonnen met het genezen van vee en later ook menselijke klanten kregen. Het blijkt dat inzicht in de samenstelling van de cliëntèle nog te wensen overlaat. Jaarsma's aantekeningen kunnen gebruikt worden voor een reconstructie van de klantenkringen, maar een dergelijke intensieve bewerking valt in hoge mate buiten het voor dit artikel verrichte onderzoek. Het lijkt mij wel dat een model ter verklaring van de populariteit van duivelbanners en daarmee ook van een belangrijk aspect van het overleveringsproces van toverij juist die sociaal-culturele componenten als religie, opvoeding, onderwijs, sociale contacten, etcetera dient te bevatten, die nu vanwege gebrekkige bronnen in hun specificiteit onderbelicht blijven. De beschrijvingen in dit artikel zijn dan ook bedoeld als een aanzet voor verder onderzoek.

Teksten van volksverhalen ('sagen') zijn zowel kwantitatief als kwalitatief een belangrijke bron voor het onderzoek naar toverij. Tegelijkertijd bevatten ze vertekeningen ten opzichte van de diachronische realiteit. Deze komen in het hier gebruikte materiaal het duidelijkst tot uiting bij de aantallen informanten over de zes meest bekende duivelbanners en wonderdokters. Wanneer die aantallen verwezen naar de werkelijke populariteit van deze genezers, zouden ze ongeveer gelijk hebben moeten zijn. Ze zijn evenwel achtereenvolgens: 20 (De Boer), 4 (Schaafsma), 133 (De Vries), 12 (Van der Wal), 14 (Wiersma) en 3 (Monsma). Het deficit van een kwantitatieve benadering van dit soort cultuurhistorische processen kan niet pregnanter worden aangetoond. In dit artikel heb ik laten zien dat de oorzaken van de vertekeningen in het volkskundig materiaal voor een groot deel moeten worden gezocht in de manier waarop het onderzoek naar volksverhalen is opgezet. Antwoorden op vragen naar als tijdloos beschouwde 'motieven uit het volksgeloof' kunnen niet meer opleveren dan sterk geselecteerde en vaak nauwelijks exact historisch plaatsbare fragmenten van herinneringen. Iedere poging om contexten aan te geven is bij voorbaat tot mislukking gedoemd als er geen rekening gehouden wordt met het productieproces der teksten en er geen andere bronnen bij het onderzoek betrokken worden. Chronologische vertekeningen kunnen gedeeltelijk eveneens van deze factoren afhankelijk zijn, maar de inhoud van de teksten is natuurlijk ook gevormd door de traditie, door de herinnering der informanten. Vooral bij verder in het verleden liggende voorvallen vindt een verdringing plaats door versere, vergelijkbare gebeurtenissen. De benedengrens valt meestal samen met de periode waarin de informanten opgroeiden. Indien er ook een bovengrens bestaat, zal die afhankelijk zijn van de mate van vertrouwen die de informanten aan de interviewer schonken: waarom zou iemand bij een niet altijd even makkelijk bespreekbaar onderwerp als 'bijgeloof' uitweiden over recente ervaringen wanneer de interviewer ook tevreden is met minder bedreigende mededelingen? Over het algemeen beschouw ik Jaarsma's notities in dit opzicht in hun totaliteit evenwel als betrouwbaar en ik meen dan ook dat de kwantitatieve en topografische bewerkingen wel in synchronisch opzicht bruikbaar zijn.

In de in eerste instantie onoverzichtelijke massa van gegevens uit de teksten der volksverhalen zijn duidelijke scheidslijnen aan te brengen door groepering per duivelbanner, en deze clusters vervolgens in een ruimtelijk verband te plaatsen. Er ontstaat dan een indeling in mate en spreiding van de populariteit van duivelbanners, die te typeren is als lokale, regionale en superregionale bekendheid¹⁰⁰. De relatief weinige gegevens over de keuzes die tussen de verschillende duivelbanners werden gemaakt, maken aannemelijk dat een dergelijke indeling niet alleen een wetenschappelijke constructie is, maar ook voor de betrokkenen relevant was. De hoofdlijnen van de fluctuaties in de populariteit

van duivelbanners kunnen dan ook worden samengevat op basis van deze categorieën.

Het blijkt dat binnen de bestudeerde regio, de noordelijke Friese Wouden, de verschillende categorieën elkaar noch in ruimtelijk noch in chronologisch opzicht overlappen. Vanuit eenzelfde plaats werden alleen duivelbanners uit verschillende categorieën tegelijkertijd geraadpleegd en wanneer er in één gebied duivelbanners uit dezelfde categorie zijn aan te wijzen zijn er chronologische scheidslijnen aanwezig. Er ontstaat een beeld van uitdijende en inkrimpende 'territoria', die elkaar raken of zelfs overvleugelen en dan weer uiteenvallen om weer door nieuwe vervangen te worden. Met name bij de meest populaire duivelbanners laat zich vaststellen dat de hoogtepunten in hun roem steeds na elkaar lagen. Bij Heinze de Boer, Sierd Schaafsma en Wopke de Vries waren dat respectievelijk het begin van de jaren zestig, het begin van de jaren zeventig en het begin van de jaren negentig van de negentiende eeuw. Op dit analyseniveau is er ook een welhaast naadloze overgang te zien naar de meest populaire wonderdokters Van der Wal, Wiersma en Monsma, wier populariteit het toppunt bereikte in respectievelijk de eerste jaren, het begin en het eind van de jaren twintig van de twintigste eeuw. In de gehele reeks vormt Wopke de Vries' populariteit het overgangspunt van de duivelbanners naar de wonderdokters. Als duivelbanner was hij nog binnen de Wouden populair, daarbuiten voornamelijk als wonderdokter. Ook zijn raadgevingen duiden het keerpunt aan: het medicijn voor betoveringen is bij hem belangrijker dan de dader. Deze overgang komt ook naar voren bij de genezers uit de lagere categorieën, zij het op een wat later tijdstip. Rond de eeuwwisseling zijn er nog duivelbanners lokaal actief, daarna worden ook hun plaatsen ingenomen door lokale wonderdokters. Het meest frappant is dat waarneembaar binnen families: van de duivelbanner Jacob Wiersma naar zijn zoon en wonderdokter Joost; van Jan Benedictus naar zijn aangetrouwde neef Pieter Claus; en eerder zelfs van Heinze de Boer naar zijn zoon Johannes, al werd de laatste nog wel van buiten de Wouden (door emigranten?) als duivelbanner geconsulteerd. Kennis van onttoveringstechnieken werd nog wel binnen de beroepsgroep overgeleverd maar steeds minder toegepast. Het diagnosticeren van betoveringen nam achtereenvolgens per categorie af, naar het schijnt niet ten gunste van wetenschappelijk onderbouwde diagnoses maar vooral ten gunste van andere officiële geneeswijzen. Waar Heinze de Boer bijvoorbeeld nog aan de urine kon zien dat de producent betoverd was, zag Monsma enkel dat hij ziek was. Zoals Spahr van der Hoek het in algemene zin formuleerde: "De duivelbanners binnen weiwurden mei de geastliken emansipaesje fan de bifolking. Mar harren kennis oangeande de serieuze genêsmiddels is oerurven op de opfolgers, de wûnderdokters"¹⁰¹.

Mijn bevindingen lijken me voornamelijk generaliseerbaar in methodologisch en theoretisch opzicht. Bronnen als de door mij gebruikte zijn – zij

het in minder grote hoeveelheden – ook voor andere gebieden dan de noordelijke Friese Wouden aanwezig en ze kunnen op eenzelfde manier behandeld worden. Dan kan blijken of de categorisering en het daaraan gekoppelde ruimtelijk-chronologisch model ruimere beschrijvende toepassingsmogelijkheden bezit. In ieder geval zijn meer verfijnde beschrijvingen onontbeerlijk voor de verklaringen van de fluctuaties in de populariteit van onttoveringsdeskundigen en daarmee van het overleveringsproces van toverij.

Summary

Witchdoctors in the northern 'Friese Wouden', 1860-1930

Witchdoctors (cunning or wise men; dutch: 'duivelbanners') played an important role in witchcraft tradition. To emphasize their position and to trace possible changes, the popularity of witchdoctors in the north-eastern part of the province of Frisia during the period 1860-1930 is examined and compared with the popularity of other non-official healers in the same area.

Legend texts (i.e., personal narratives about superstition) proved a valuable source, but for chronological purposes in particular their contents had to be augmented with information provided by newspaper articles and death certificates.

After considering the quantitative, spatial, temporal and socio-cultural aspects of the popularity of these witchdoctors, three categories are discerned: local, regional and supra-regional popularity. It appears that the ranges of influence of the various witchdoctors in these three categories were separated in space and time. The high popularity of (sporadically witchcraft curing) unofficial healers from the beginning of the twentieth century onwards forms a smooth transition from the popularity of supra-regional witchdoctors in the second half of the nineteenth century. Strictly local witchdoctors were the last to disappear and their successors (often relations) mainly restricted themselves to curing non-witchcraft inflicted diseases.

An explanation for these changes, as well as for the choices of individual clients, is only hinted at. Future research on the socio-cultural background of the clients might shed more light on the matter.

* Het werk aan dit artikel vond plaats in het kader van een promotieonderzoek, getiteld 'Toverijbetichtingen in Drenthe, 1500-1940', dat door bemiddeling van de Stichting voor Historisch Onderzoek wordt gesubsidieerd door NWO. Een eerdere versie, getiteld 'De populariteit van Friese duivelbanners', is besproken op de conferentie 'Geschiedenis in antropologisch onderzoek' (april 1987) en op een bijeenkomst van de studiegroep 'Hekserij en toverij in Nederland' (mei 1987). Ik dank de deelnemers, alsmede Jurjen van der Kooi, voor hun opmerkingen. Voorts leverde Oebele Vries enkele nuttige aanwijzingen en ben ik dhr. A.A. Jaarsma zeer erkentelijk voor het gebruik dat ik van de door hem opgetekende volksverhalen heb mogen maken. Ton Dekker, Marijke Gijswijt-Hofstra en Hans de Waardt voorzagen de voorlaatste versie van commentaar.

1. Marijke Gijswijt-Hofstra en Willem Frijhoff (red.), *Nederland betoverd. Toverij en hekserij van de veertiende tot in de twintigste eeuw* (Amsterdam 1987). Daarin: Ton Dekker, 'Heksen en tovenaars in twintigste-eeuwse sagen', 242-255; Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners', 222-231, m.n. 227-230; Willem Frijhoff, 'Beeldvorming over toverij in oostelijk Gelderland, zestiende tot twintigste eeuw', 232-241, m.n. 241, alsmede de 'Lijst van toverijprocessen en -zaken', m.n. 341.
2. Bij samenstelling van een continue reeks van toverijgevallen vanaf de vijftiende tot in de twintigste eeuw blijken van toe de Nederlandse bronnen voor de achttiende eeuw het meest schaars en/of het minst doorgenomen. Vgl. Willem Frijhoff, 'Satan en het magisch universum', *Tijdschrift voor geschiedenis* 97 (1984) 382-406.
3. Om misverstanden te voorkomen moet ik erop wijzen dat hun – ook door hun publiek bezigde – naam nauwelijks letterlijk is op te vatten; de duivel wordt in berichten over ontvoeringen bijzonder weinig genoemd. De naam 'duivelbanner' is waarschijnlijk overgenomen uit het zestiende-eeuwse katholieke taalgebruik, terwijl de in die context specifieke inhoud langzaam verdwenen is.
4. Vgl. J.M.W. Binneveld, 'Ziekte en gezondheid in historisch perspectief', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 8 (1982) 94-111, alsmede de aanzet door M.A. van An del, *Chirurgijns, vrije meesters, beunhazen en kwakzalvers* (Amsterdam 1941).
5. M.A. van An del, *Volksgeneeskunst in Nederland* (Utrecht 1909); Paul van Dijk, *Volksgeneeskunst in Nederland en Vlaanderen* (Deventer 1981). Van An del kende overigens de in Gorinchem en omstreken zeer populaire duivelbanner Lelie, maar besteedde nauwelijks aandacht aan hem.
6. Keith Thomas, 'The relevance of social anthropology to the historical study of English witchcraft'. In: Mary Douglas (ed.), *Witchcraft confessions and accusations* (London 1970) 47-79, citaat: 61. Vgl. Katryn C. Smith, 'The wise man and his community', *Folk life* 15 (1977) 24-35.
7. Willem de Blécourt, 'Meppelse toverij aan het eind van de achttiende eeuw'. In: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade mensen. Toverij in Nederland* (Amsterdam 1986; *Volkskundig bulletin* 12 nr.1) 203-240.
8. In de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden is een aantal kranteberichten geficheerd (rubriek 11.251). Dit betreft echter maar een klein gedeelte van de voor Friesland aanwezige bladen, waarvan het doornemen ongetwijfeld nog meer materiaal zal opleveren en mijn bevindingen enigszins kan bijstellen.
9. A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkskundig bulletin* 4 (1978) 1-28, aldaar 24; Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland; lectuur en mondelinge overlevering; een typencatalogus* (Groningen 1984) 21-23. Zie ook: S.J. van der Molen, 'Sagenspeurders in Friesland', *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 2 nr. 3/4 (1986) 69-80, waarin Jaarsma's werk zwaar wordt onderschat (75-76). Het onuitgegeven materiaal berust op het P.J. Meertens-Instituut (hierna: PJMI) te Amsterdam.
10. Zie voor een overzicht van het Friese toverijonderzoek betreffende vroegere tijden: Willem de Blécourt, 'Undersyk nei tsjoenderij yn Fryslân. Beskriuwing en evaluaasje fan ûndersyk nei tsjoenderij yn de sechstjinde oant en mei de achttjinde ieu', *It beaken* 49 (1987) 105-120.
11. J.P. van Berkum, *Zonde en geloof, of ontmoetingen en verhalen uit mijne evangeliebediening* (Sneek 1853) 102. Vgl. Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners'. In: *Nederland betoverd* (zie noot 1) 222-231.

12. Bij het in Nederland meest omvangrijke onderzoek naar volksverhalen – dat van het Amsterdamse volkskundebureau – waren vragen naar familierelaties hooguit optioneel en werd er niet op aangedrongen (officiële) namen van betrokkenen te vermelden. Het was dan ook een onderzoek naar ‘verhaalmotieven’ en niet naar historische gebeurtenissen en de herinneringen daaraan. Desondanks leverde het zeker voor toverij toch wel een groot aantal teksten uit de laatste categorie op (zie verder noot 31).
13. Waling Dykstra, *Uit Friesland's volksleven van vroeger en later*. II (Leeuwarden 1896) 179.
14. K. Terpstra, ‘Boterbezlezers en boterbrieven’, *De vrije Fries* 52 (1972) 49-57.
15. M.D. Teenstra, *Verscheidenheden betrekkelijk booze kunsten en wetenschappen* [etc.] (Kampen 1846) 230-231; Anne Sybe Wadman, *Hjerre Gjerrits van der Veen; libbensgong fan in skoalmaster* (Drachten 1955) 25. Sjoerd Ruurds was boer en ‘beestendokter’, hij werd drie maal, in 1820, 1821 en 1827, veroordeeld wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde, Rijksarchief in Friesland (RAF), Nieuwe Rechterlijke Archief, inv.nr. 1445, nr. 32; inv.nr. 1473, nr. 32; inv.nr. 1446, nr. 39; inv.nr. 1474, nr. 39; inv.nr. 707, nr. 2929; inv.nr. 749, nr. 2929. Over zijn zoon, zie: S.A. Schoustra, ‘De Grousters ûnder dokters hannen 1689-1973’, *Grouster almenak* (1974) 15-102, aldaar 44 vlg.
16. RAF, Archief arrondissementsrechtbank Leeuwarden, inv.nr. 190, nr. 123; ook: inv.nr. 191, nr. 332.
17. Zie de in noot 15 vermelde literatuur, alsmede: P.J. Troelstra, ‘Sizkes en telsjes, út 'e folksmûle opskreaan’, *For hûs en hiem* (1890) 39-40; S.J. van der Molen, *De eferste houn seach* om (Buitenpost 1979) 84. Voor zover ik weet, is Abe Wybrens overigens de enige duivelbanner aan wie tevens betoveringen werden toegeschreven. Boeren in de omgeving van Rijperkerk, zo meldde een lezer, A.V. sr., in de *Bergumer courant* van 20 juni 1941 ‘hadden niet graag dat Abe Wartena bij hen kwam, want dan was het altijd wel mis met het ontijdig kalveren der koeien, of het sterven van jonge kalveren, of met het karnen, dat het niet boteren wilde. En dan moesten ze nog weer naar hem toe om genezing, want hij was ook weer de beste geneesman”, vgl. S.J. van der Molen, *Frysk sêgeboek* (Assen 1943) 509. Zie verder over Abe Wartena: G. Postma, ‘Twa dingen út it folkslibben, Piere Jel oangeande’, *Sljucht en rjucht* 41 (1899) 332-335; R.S. Roorda, *Ût de âlde doaze. Tsjoenderij en foarsizzerij yn Fryslân by âlds* (Bergum 1948) 21.
18. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 215, 354, 356, 370, 499, 747.
19. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 216.
20. [W.T.] Vleer, ‘Friese duivelbanners waren tot ver over de grenzen bekend’, *Leeuwarder courant*, 20 mei 1961.
21. PD&AC 18 februari 1882.
22. PD&AC 23 december 1893.
23. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 1223. De andere vermelding gaat over een bezoek in het begin van deze eeuw: zie verslag 1056. Johannes Heinzes de Boer werd onder andere tussen 1873 en 1878 als veearts geconsulteerd vanuit Smallingerland, Haskerland en Doniawerstal. Dit leidde tot twee aanklachten wegens het onbevoegd uitoefenen van de veeartsnijkunst. De eerste maal werd hij vrijgesproken, de tweede maal veroordeeld tot vijftien dagen gevangenisstraf en f 100,- boete, RAF, Archief Arrondissementsrechtbank Heerenveen, inv.nr. 212, nr. 169; inv.nr. 213, nr. 241. Vgl. Waling Dykstra, *Uit Friesland's volksleven II* (Leeuwarden 1896) 179.
24. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 715. Het huwelijk vond plaats in 1891 in de gemeente Smallingerland.
25. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 124. Zie verder: idem, verslag 651, 940, 1007.
26. E.J. Huizenga-Onnekkes, *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland* (Winschoten 1970) 64, opgetekend in 1925 te Jonkersvaart. Vgl. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 1233, waarin sprake is van ‘Alde jonge Jan’ en idem, 40. *Bergumer Courant* 28 juli 1903; PD&AC 1 maart 1906. Vgl. D. van der Kooi, ‘Folkloristische en volksgeneeskundige sprokkelingen in de Friese Wouden’, *Nederlands tijdschrift voor geneeskunde* 77 (1933) 50-77, aldaar 52; Tjaard W.R. de Haan, *Volk en dichterschap* (Assen 1950) 29-30.
27. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 578. Pieter Claus was een wonderdokter en komt hierna nog aan de orde; verslag 493.

28. Zie: Ype Poortinga, *De foet fan de reinbôge. Fryske folksverhalen* (Baarn/Leeuwarden 1979) 433, aantekening bij nr. 145, waarin ten onrechte een aantekening van De Haan uit ca. 1948 wordt gecorrigeerd, vgl. S.J. van der Molen, 'Der waerd wol sein...'. *Fryske sêgen út njoggen ieuwen* (Sneek 1952) 65.
29. Dit is ook af te lezen aan de acht vermeldingen over de duivelbannersfamilie Brouwer uit de Knijpe en Nieuwerbrug; zie over hen voorlopig: Willem de Blécourt, 'Een duivelbanner te Wolvega?', *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 5 (1988) (in druk).
30. P.J. Meertens & Maurits de Meyer, *Volkscunde-atlas voor Nederland en Vlaams België*. I (Antwerpen/Amsterdam 1959) 29-36.
31. Bij veel teksten van 'sagen' gaat het eerder om een weergave van een persoonlijke herinnering met als onderwerp een door de onderzoeker bepaald 'motief uit het volksgeloof', dan om de weergave van een 'volksverhaal', dat wil zeggen van "een toevallig gefixeerde schakel in een netwerk dat zich uitstrekt over een bepaalde tijd en in een bepaalde ruimte" – J. van der Kooi, 'Historisch volksverhaalonderzoek', *Driemaandelijke bladen* 38 (1986) 69-80, aldaar 72. Dit verschil tussen een individuele mededeling en een min of meer vaste vertelstof kan makkelijk aanleiding geven tot misverstanden, vgl. Hans de Waardt, 'Toverij. Nieuwe vragen; nieuwe bronnen', *IJsselakademie* 10 nr.4 (1987) 9-16, aldaar 13-15. Het door mij gebruikte materiaal is voor het grootste deel onder de categorie 'herinnering' te rangschikken. Ik heb aangegeven waar dat niet zo is, zie noten 47, 54, 57.
32. De teksten zullen ooit gepubliceerd worden in de reeks *Nederlandse folksverhalen* van het PJMI. Vgl. de eerste drie delen: E. Heupers, *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe* (Amsterdam 1979, 1981, 1984) en mijn bedenkingen daarbij: Willem de Blécourt, 'Gooise folksverhalen', *Sociologisch tijdschrift* 13 (1986) 542-544; idem, in: *Volkscultuur. Tijdschrift over tradities en tijdsverschijnselen* 2 nr. 3/4 (1985) 127-134.
33. K. Sikkema & K. Sikkema, *Zwaagwesteinde. Het ventersdorp op de Friese heide* (Franeker 1954) 196-197; het jaar van overlijden is hierin foutief opgegeven, zo ook bij: S.J. van der Molen, 'Der waerd wol sein...' (Sneek 1952) 52.
34. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 218j; vgl. verslag 1085.
35. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 93. Vgl. verslag 52, 83, 268, 345, 428, 775, 881, 932, 1092, 1114.
36. Zie de kaart bij: A.J. Dekker, '150 jaar Nederlands volksverhaalonderzoek', *Volkkundig bulletin* 4 (1978) 1-28, aldaar 24.
37. Archief PJMI, Volksverhalen Keuning, verslag 54b, 58, 61, vgl. 64.
38. D. Klomstra, 'De wonderdokter van Molenend', *Bergumer courant* 22 november 1963. Hierin ook de mededeling dat Sikma ooit werd veroordeeld wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde.
39. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 992; S.J. van der Molen, 'Fryslan fortelt', *Leeuwarder courant* 24 december 1960, ook in: S.J. van der Molen, *De eferste houn seach om* (Buitenpost 1979) 66-67; Archief PJMI, Volksverhalen Keuning, verslag 208.
40. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 1127, 120, 121, 1148; typescript Jaarsma, 124, 128. Vgl. Volksverhalen Wever, verslag 162.
41. Archief PJMI, typescript Jaarsma, 125; *Hoogeveensche courant* 4 augustus 1886, *PD&AC* 13 augustus 1909. Mogelijk was hij ook al in 1866 actief, zie *PD&AC* 10 maart 1866.
42. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 362, 433, 837.
43. Scaevolo [= O.L. Veerman], 'In wûnderdokter út de Wâlden', *Yn ús eigen tael* 6 (1914) 113-122; Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 726, 556; *Advertentie en nieuwsblad Kanton Bergum* 13 november 1886.
44. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 61, 114, 986a. Alle Jager is geboren in 1843; zijn overlijdensdatum heb ik niet kunnen vinden, maar hij zal vrij oud geworden zijn.
45. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 49, 52, 834, 258. Over een duivelbanner in Drogeham ook: S.J. van der Molen, *Frysk sêgeboek*. II (Assen 1940) 160.
46. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 91, 1086. Vgl. verslag 508, waarin 'Sierd Feikes' te Veenwouden als een van de drie meest bekende duivelbanners naast Ruurd Wartena en Wopke de Vries wordt genoemd. Mogelijk is hier eveneens Sierd Harmens mee bedoeld. Alleen in verslag 1218 figureert Schaafsma duidelijk als onttoveringsdeskundige.

47. Van hem werd verteld dat hij een toverboek had, schoppenboer om een fles jenever kon sturen en soldaatjes uit de haard tevoorschijn kon toveren. Zijn vrouw Trijntje Bergsma, ofwel 'Tryn Snipel', was een kaartleester; haar zuster Antje trad soms ook op als duivelbanster: Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 122, 168, 241, 281, 455, 493, 523, 962. Vgl. J.R.W. Sinninghe, *Katalog der niederländischen Märchen-, Ursprungssagen-, Sagen- und Legendenvarianten* (Helsinki 1943) 97 (nr. 685) en 98 (nr. 693). Zie verder: S.J. van der Molen, *De eferste houn seach om* (Buitenpost 1979) 29 en S.J. van der Molen, 'De soldaatjes uit de haardkuil', *Neerlands volksleven* 9 (1959) 159-160.

48. Ype Poortinga, 'Tjoensters – Hexenwesen in Friesland'. In: *Philologia Frisica anno 1966* (Groningen 1968) 88-104, aldaar 91.

49. T.E. Halbertsma, 'Printsjes út it fiskerslibben', *For hûs en hiem* (1888) 195-206, 293-315; H.S. Buwalda, 'Tjoenerij op 't Bildt', *De Bildtse post* 28, no. 16 (1965).

50. Willem de Blécourt, 'Vier eeuwen Friese duivelbanners' (zie noot 1) 227.

51. Zie ook: Dam Jaarsma, 'Piter Poes. De duivelbander fan Sumarreheide', *Heerenveense koe-riër* 13 oktober 1950, eveneens in: S.J. van der Molen, 'De waerd wol sein...'. *Fryske sêgen út njoggen ieuwen* (Sneek 1952) 66-70; Ype Poortinga, *De foet van de reinbôge* (Baarn/Leeuwarden 1979) 154-156.

52. *PD&AC* 24 augustus 1893; K. Sikkema & K. Sikkema, *Zwaagwesteinde. Het ventersdorp op de Friese heide* (Franeker 1954) 196-197.

53. *Nieuwe Provinciale Drentsche en Asser Courant* 14 augustus 1893; vgl. *PD&AC* 24 augustus 1893.

54. A. Wybenga, 'Teltsjes út noardlik Fryslân', *It heitelân* 23 (1941) 198; Dam Jaarsma, 'Inkelde priuwkes fan folksleauwe', *It heitelân* 27 (1949) 270-272, aldaar 270; S.J. van der Molen, *Frysk sêgeboek* (Assen 1940) 148; S.J. van der Molen, 'Der waerd wol sein...' (Sneek 1952) 52-55; S.J. van der Molen, *De eferste houn seach om* (Buitenpost 1979) 63-65, 85; Ype Poortinga, *De foet fan de reinbôge* (Baarn/Leeuwarden 1979) 152-153.

Poortinga beschouwe De Vries als een kristallisatiefiguur voor volksverhalen, zie: Jurjen van der Kooi & Ype Poortinga, 'Man en plak yn it Fryske folksforhael', *It beaken* 37 (1975) 279-288, aldaar 284. De tekst die Poortinga als voorbeeld gaf, een versie van AT 1739 (ook in: *De foet van de reinbôge*, 338) is echter, naar Van der Kooi mij meedeelde, de enige waarmee die bewering te staven is, vgl. Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland* (Groningen 1984) 543. Wel werd er van Wopke verteld dat hij een arts zou hebben genezen. Dat verhaal draagt alle karakteristieken van een mondeling gerucht: er worden drie verschillende artsen, een predikant en zelfs een professor genoemd. De Vries was ook niet de enige duivelbanner of wonderdokter over wie dat gerucht de ronde deed.

55. *PD&AC* 15 december 1860, 31 januari 1863, 10 augustus 1865, 11 september 1873; E.J. Huizenga-Onnekes, *Heksen- en duivelsverhalen in Groningerland* (Winschoten 1970) 64-69, 82, 92 – omdat ook in deze teksten zowel naams- als tijdsaanduidingen ontbreken is het mogelijk dat enkele betrekking hebben op Johannes de Boer (zie noot 23).

56. *PD&AC* 23 mei 1860.

57. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 287; vgl. verslag 225 waarin verhaald wordt hoe De Boer eenzelfde grap met de wonderdokter Van der Wal probeerde uit te halen. Over het laten zien van verkeerde urine deden nog meer grappen de ronde, die ook buiten Friesland bekend zijn, vgl. Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland* (Groningen 1984) 437 (VdK 1349P*) en 519 (AT 1641A).

58. Vgl. Jurjen van der Kooi, *Volksverhalen in Friesland* (Groningen 1984) 131-133.

59. Bijvoorbeeld: *PD&AC* 16 augustus 1883 en 2 april 1884, waarin berichten over het optreden van een duivelbanner te Achtkarspelen. Of: *Advertentie en nieuwsblad Kanton Bergum* 29 april 1895, waarin melding over de consultatie van een duivelbanner door een patiënt uit Witveen, die eerst tevergeefs hulp bij officiële geneeskundigen had gezocht. Onduidelijk is ook een bericht uit het *Nieuw advertentieblad* van 3 mei 1899 over het raadplegen vanuit Bergumerheide van een duivelbanner uit het naburige H. (de in Hardegarijp woonachtige Abe Wartena was al meer dan tien jaar daarvoor gestorven).

60. De *PD&AC* van 10 mei 1879 meldt een duivelbanster (!) te Dokkum, de aflevering van 23 januari 1862 een duivelbanner uit Rottevalle, vgl. *Nieuw advertentieblad* 16 april 1900, waarin melding van een zerk van een duivelbanner uit die plaats.

61. *PD&AC* 23 mei 1861.

62. *PD&AC* 11 september 1873.
63. *PD&AC* 27 april en 27 mei 1881, 18 februari 1882, 18 juli 1884, 23 december 1893; *Hoogeveensche courant* 10 augustus 1889. Volgens Dijkstra was Johannes de Boer “meer evenwel in een wijderen kring, dan in de naaste omgeving” bekend, zie noot 23. Vgl. [H.J.] Bellen, ‘Een hekserij in Drente’, *Ons eigen volk* 3 (1943) 49.
64. *Bergumer courant* 28 juli 1906; vgl. *Nieuwsblad van Friesland* 1 augustus 1906.
65. *PD&AC* 1 oktober 1870, 23 juni 1871, 13 februari 1872, 11 september 1872, *Friesche courant* 5 september 1872.
66. *Friesche courant* 29 juni 1877. Mogelijk heeft er gedurende enkele jaren na Schaafsma’s overlijden in 1874 te Veenwouden een opvolger gepraktiseerd. Volgens een bericht in de *Hoogeveensche courant* van 5 juli 1876 werd er namelijk kort daarvoor nog een duivelbanner in Veenwouden geraadpleegd voor een meisje uit Buitenpost, vgl. *Leeuwarder courant* 4 juli 1876 en 5 juli 1976.
67. T.E. Halbertsma, ‘Printsjes út it fiskerslibben’, *For hûs en hiem* (1888) 195-206, 293-315, aldaar 309; C. Rijfkoegel, ‘Bitsjoend’, *Sljucht en rjucht* 13 (1909) 309-311, 315-318, 328-330. In de *Leeuwarder courant* van 17 mei 1952 verwijst S.J. van der Molen nog naar een rijmstuk uit 1883.
68. S. Greidanus, *De dagen van olim. Herinneringen van een geneesheer* (Amsterdam 1909) 165-171.
69. Zie noot 46.
70. *PD&AC* 26 januari 1883; *Advertentie en nieuwsblad Kanton Bergum* 27 februari 1886; zie verder de aangehaalde overlijdensberichten in noot 53.
71. *PD&AC* 24 juni 1896, 13 maart 1900.
72. *Bergumer Courant* 28 juli 1903; *PD&AC* 1 maart 1906.
73. Zie: E. Heupers, *Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe*. 1 (Amsterdam 1979) 17-19.
74. Geciteerd uit: *Maandblad van de Vereniging tegen de kwakzalverij*, oktober 1901.
75. Bijvoorbeeld: J. Boonstra in een op het PJMI bewaard handschrift; F.J. de Boer, ‘Boornbergum’, in: *Smellinger-land. Proeve van een ‘geakinde’ van de gemeente Smallingerland* (Drachten 1944) 540.
76. Dam Jaarsma, ‘Folksgenêskunde: âld as de wrâld’, *De strikel* 1 nr. 3 (1958) 41-42.
77. *Nieuwsblad van Friesland* 16 april 1902, 14 oktober en 19 december 1903, 25 februari 1905; *PD&AC* 13 maart 1900, 14 juli 1903, 4 januari 1904, 1 maart 1905; *Bergumer courant* 12 april 1902, 11 juli 1903.
78. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 352.
79. *Nieuw advertentieblad* 23 juni 1900; *Bergumer courant* 22 september 1900; S.J. van der Molen, *De eferste houn seach om* (Buitenpost 1979) 153.
80. [A.A. Jaarsma], ‘Joost Wiersma van Eestrum was befaamd en bemind in de Friese Wouden’, *Drachster courant* 1 juli 1955; zie verder: *Nieuwsblad van Friesland* 13 december 1927.
81. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 49, 617, 1151.
82. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 457. Of het hier zelfs wel om Monsma gaat, is twijfelachtig. Er is sprake van een duivelbanner in Oenkerk en Monsma’s naam lijkt tussengevoegd. Het zou ook Willem Everts Sikma kunnen betreffen.
83. ‘Bij ’t “Boerke” van Rinsumageest. De wonderdokter van ’t Noorden’, *Het leven* 24 (1929) 1488-1490 (met foto’s). Vgl. Archief PJMI, Volksverhalen Keuning, verslag 72, waarin patiënten uit Duitsland vermeld worden.
84. *Nieuwsblad van Friesland* 16 september 1927; *Nieuwe Dockumer courant* 2 oktober 1928, 22 maart 1929, 28 maart 1930; *Leeuwarder courant* 25 september 1929; *Maandblad van de Vereniging tegen de kwakzalverij* november 1929, februari, mei en juli 1930, april 1932; Archief PJMI, Volksverhalen Keuning, verslag 42. De rechtszaak in 1930 ging zelfs door tot de Hoge Raad. Vgl. ‘Het boerke van Rinsumageest’, ’t *Kleine krantsje* 1, nr. 4 (18 november 1964) en het daarop gebaseerde artikel van R. Visser, ‘De Trynwâldster wonderdokter’, *Bergu-*

mer courant 7 januari 1977. Een verhaal over Monnsma bij: Ype Poortinga, *De foet fan de reinbøge* (Baarn/Leeuwarden 1979) 153.

85. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 465, 578, 940a; Typescript Jaarsma, 126.

86. Data over hem zijn vooraalsnog onbekend. Eén in 1905 geboren informant noemde hem de vader van zijn zwager, Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 1081.

87. Archief PJMI, Volksverhalen Keuning, verslag 89, 91; *Het vrije volk* 13 juni 1968. Een informant van Jaarsma vertelde dat deze wonderdokter in de jaren vijftig nog een betovering diagnosticeerde, verslag 454.

88. W[aling] D[ijkstra], 'Myn reis mei parsop nei stêd', *Sljucht en rjucht* 3 (1899) 29. In het op de Fryske Akademy berustende exemplaar is in de kantlijn de naam 'Willem Heyles' geschreven; vgl. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 287. Volgens D. Wijma in: *Sljucht en rjucht* 3 (1899) 63 heette deze specialist 'Hile Zwart' (de vader?).

89. RAF, Archief arrondissementsrechtbank Leeuwarden, inv.nr. 131, nr. 405. Hij werd wegens het onbevoegd uitoefenen van de geneeskunde veroordeeld tot drie maanden gevangenisstraf, idem, inv.nr. 263, nr. 405.

90. D. Wijma in: *Sljucht en rjucht* 3 (1899) 63; J. Wattel in: L. Huizing en J. Wattel, *Hoogevenen; Van Echten's morgenland. Gestalten en evenementen uit oud-Hoogevenen* (Haren 1975) 373; de laatste rechtszaak tegen haar eindigde in vrijspraak, RAF, Archief arrondissementsrechtbank Leeuwarden, inv.nr. 255, nr. 896.

91. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 1148, 1033, 409, 135; Volksverhalen Keuning, verslag 113; Typescript Jaarsma 127; S.J. van der Molen, *Frysk sêgeboek* (Assen 1943) 514-515; J. Herman Riemersma, 'Geheimzinnige machten. Iets uit vroegere en latere dagen', *Friesche volksalmanak* (1892) 72-83, aldaar 81.

92. J.J. Spahr van der Hoek, *De heidedorpen in de Noordelijke Wouden. Historisch-sociologische studie* (Drachten 1960) 99-100.

93. J.J. Spahr van der Hoek en Y.N. Ypma, *Tietjerkstedeel. Bydrage ta de sosiale skiednis van de Wâlden* (Leeuwarden 1978) 332-333.

94. Zie noot 93.

95. Y. Poortinga, 'Hoe 't folk it byleauwe untgroeide', *Spegel fan folkslibben. Samle artikels oer de Fryske skriften fan 'e 19de ieu* (Groningen 1960) 99-102. Volgens deze auteur stonden de 'lagere klassen' die het meest 'bijgelovig' waren, "noch fierwei tichtst by [it] eardere primitive stadium, foaral in streken, dy 't noch al tige fan 'e wrâld ôfsletten leine". De kerk kon geen blaam treffen, want die nam het vooral tegen het 'oorspronkelijk heidense bijgeloof' op. Op deze wijze plaatste Poortinga zowel voorstelling als de dragers ervan in feite buiten de geschiedenis. De opmerking van Spahr van der Hoek, "De binding met het geloof en de kerk is bij de mensen in de heidedorpen anders, minder traditioneel en meer vrijblijvend, dan bij de boeren en de burgers" (*De heidedorpen* 102), is waarschijnlijk realistischer. Zie ook: M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen 1954) 118.

96. Zie bijv.: H.G. van der Veen, *De bitsjoende wrald ef De nije wylde lantaerne* (Heerenveen 1879); [Waling] D[ykstra], 'Boeksköginge', *Friesch volksblad* 26 oktober 1879. Ook in diverse kranteberichten werd in min of meer bedekte termen verband met het orthodox-christelijke geloof gelegd, vgl. o.a. *Friesche courant* 5 september 1872; *PD&AC* 23 juni 1871, 29 april 1873; *Leeuwarder courant* 4 juli 1876.

97. Vgl. A.W. Wijbrands, 'Gevaarlijke mensen', *Volksalmanak voor het jaar 1881* [Nut] (1880) 138-152.

98. Archief PJMI, Volksverhalen Jaarsma, verslag 988, 964.

99. *PD&AC* 13 maart 1900.

100. Over de duur van verschillende maten van populariteit zijn nog nauwelijks uitspraken te doen. Toppunten lijken echter hooguit maar enkele jaren te hebben kunnen duren.

101. J.J. Spahr van der Hoek, 'Tea and sympathy', *De strikel* 14, nr. 4 (1971) 7-9, citaat: 9.